

Határozottan dialektusfüggő: kopt nyelvjárások névelő- rendszerei

Egedi Barbara

1. Bevezetés

1.1 A kopt dialektusokról

A kopt nyelv, az egyiptomi nyelv utolsó, a 3. és 11. század között használt nyelvszakasza,¹ különleges helyet foglal el az egyiptomi nyelv kutatásában. Ellentétben a korábbi korszakokban használt írásrendszerekkel, amelyek nem jelölték a vokalizációt, a kopt nyelvelméket egy görög íráson alapuló, alfabetikus írással jegyezték le. A kopt írás megjelenésével egyúttal láthatóvá válnak a dialektusok, melyeknek legszembetűnőbb sajátosságai fonológiai és ezekre épülő morfo-fonológiai szabályos eltérésekben nyilvánulnak meg. Széleskörűen elfogadott nézet, hogy a nyelvjárások között számottevő mondattani különbségek nem mutathatók ki. A főnévi szerkezeteken végzett kutatások azonban egyértelműen igazolták, hogy jelentős mikro-szintaktikai különbségek figyelhetők meg az egyes dialektusok között, ezek egyike a jelen tanulmányban tárgyalt névelőrendszerek jelenségköre, vagyis a határozottság nyelvtani kódolásának eltérései.²

Az összehasonlító dialektológiai vizsgálathoz felhasználok korábbi eredményeimet (Egedi 2012b, 3. fejezet), és új elemzési szempontokkal bővítem ezeket. Ezúttal csak a szaidi és a bohairi dialektusok összehasonlítására koncentrálok, vagyis nem tárgyalom a kisebb irodalmi nyelvjárásokat. A tanulmány fókuszpontjába a bohairi kettős névelőrendszer működésének bemutatása és elemzése kerül. A többi, itt nem tárgyalt dialektus közül némelyik úgy viselkedik, mint a szaidi, míg vannak olyan kisebb nyelvjárásai változatok,

É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.) 2015. *Nyelvelmélet és dialektológia* 3. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Piliscsaba. 81–98.

¹ A kopt nyelv „kihalásának” ideje nem állapítható meg pontosan Az arab fokozatosan szorítja ki a használatból, és a kétnyelvűség majd az ezt követő nyelvcsere jelentős eltéréseket mutathatott földrajzi egységek és társadalmi csoportok vonatkozásában. A kopt nyelv bohairi változata a mai napig a kopt egyház hivatalos nyelve maradt.

² A kopt dialektusokról: *inter alia* Funk 1988; Kahle 1954: 193–278; Kasser 1991; Vergote 1973: 53–59; Worrell, 1934: 63–82; Aziz S. Atiya (szerk.): *The Coptic Encyclopedia*. Vol. 8. *passim*, továbbá Egedi 2012b bevezetőjében.

melyekben ugyan egyértelműen kimutatható legalább két névelősor, de ezek funkcionális eloszlása se a száidi, se a bohairi stratégiának nem feleltethető meg.³

A kopt példákat eredeti formájukban, a kopt karakterek latin betűs átírásával, glosszákkal és fordítással idézem. A nyelvtani táblázatokban azonban, az egyszerűség kedvéért, csak latin betűs átírásokat használok. A bevezetést követő 2. fejezetben a határozottság nyelvi jelenségével foglalkozom, és ismertetem azokat a szemantikai és pragmatikai modelleket, amelyeket a kopt adatok elemzésénél alkalmazni fogok. A 3. fejezet tárgyalja a száidi determinánsokat, míg a 4. fejezet a bohairi kettős névelőrendszert mutatja be részletesen. Az 5. fejezetben egy összehasonlító tipológiai kitekintés zárja a tanulmányt.⁴

1.2 Határozott névelő az egyiptomi nyelvben

Az egyiptomi nyelv eredetileg nem rendelkezett határozott névelővel, ennek kialakulása az újegyiptomi nyelvszakaszra tehető, vagyis hozzávetőleg az i.e. 14. századtól adatható. Az írott regiszterekben való szisztematikus megjelenése előtt, a névelő használata már a kollokvialis közégyiptomiban kialakulhatott. A névelő forrása a mutató névmási módosító volt, amelynek nemből és számban egyeztetett alakjait a morféma névelőként funkcionálva is megtartotta, így az egyiptomi nyelv minden érintett szakaszára igaz, hogy a határozott névelő egy egyes számú hímnemű, egy egyes számú nőnemű és egy többes számú allomorffal rendelkezik. Alábbi táblázatunkban, amelyben a névelőt az egyiptomi nyelv szakaszaira vetítve jelenítjük meg, a determináns egyes számú, hímnemű alakja áll a teljes paradigma képviselőjeként.⁵

³ A korai fájjúmi dialektus névelőhasználata például egyes számban a száidi rendszerre hasonlít, míg többes számban funkcionálisan kettészakad két névelősorra. Ezeknek az egyedi nyelvjárási sajátosságoknak a pontos leírásához további részletes kutatások szükségesek.

⁴ A tanulmány, jelen formájában, az OTKA 112828 sz. projektum támogatásával készült. Köszönettel tartozom két névtelen lektoromnak hasznos észrevételeikért és javításaikért, amelyek elősegítették a kézirat átdolgozását.

⁵ Az egyiptomi nyelv főbb történeti szakaszainak megnevezése és időbeli elhelyezése Loprieno (1995: 5–8) nyomán kerültek az 1. táblázatba. Az újegyiptomi névelőről bővebben: Černý-Groll 1978: §3.2. és §3.5; Erman 1933: §§171–182; Gardiner 1957: §§110–113; Junge 1996: §2.1.1–3; Loprieno 1995: 69; Malaise – Winand 1999: §192 és §195. A névelő kialakulásának körülményeivel csak egy tanulmány foglalkozott részletesebben (Loprieno 1980), habár tudomásom szerint két doktori disszertáció is készül a témában.

1. táblázat: határozott névelő az egyiptomi nyelvben

NYELVSZAKASZ	DÁTUM	NÉVELŐHASZNÁLAT
Óbirodalmi	i.e. 3000–2000 Óbirodalom, Első átmeneti kor	∅
Középegyiptomi	i.e. 2000–1300 Középbirodalom - 18. dinasztia	
Újegyiptomi	i.e. 1300–700 Újbirodalom, Harmadik átmeneti kor	<i>pʒ</i>
Démotikus	i.e. 7. sz. – i.sz. 5. sz. Későkor	<i>pʒ</i>
Kopt	3. sz. – 11. sz. Kopt korszak	π-

A koptot megelőző korszakok írásbeliségének viszonylag egységes, standard nyelvváltozatában a névelőhasználat egységes képet mutat. Ezzel ellentétben a kopt dialektusok összetett névelőrendszerei között jelentős különbségek figyelhetők meg, amely egyszersmind a korábbi területi változatok eltérő nyelvhasználatára enged következtetni. Ezek az eltérések azonban, az egyéb nyelvjárási különbségekhez hasonlóan, a kopt korszakot megelőző forrásokban rejtve maradnak.

2. A határozottságról

A határozottság szemantikai vagy pragmatikai jelensége univerzálisnak tekinthető, csak ennek grammatikai megvalósítása nyelvspecifikus. A névelő a határozottság egy tipikus grammatikalizált kódolója. A világ számos nyelvében azonban egyáltalán nincs határozott névelő, és amelyekben van, azokban sem feltétlenül viselkednek egyformán ezek az elemek. Még az is előfordulhat, hogy egynél több határozott névelő található egyazon nyelvváltozatban. A határozottság a referenciális azonosíthatóság nyelvtani kódolásának tekinthető. A határozottság nyelvi kifejezésével a beszélő azt jelzi, hogy a hallgató azonosítani tudja a főnévi kifejezés referenciáját, ez ugyanis a diskurzus és/vagy közös tudásuk része.⁶ A névelővel vagy más módon határozottnak jelölt entitásnak egy pragmatikai paraméterek mentén meghatározható halmazba kell tartoznia. Ez a halmaz lehet egészen kicsi (az épp említett, látott, stb. dolgok halmaza) vagy egészen nagy (univerzálisan létezőnek elfogadott és/vagy egyedi jelenségek), de mindenképpen jelen kell lennie a beszélő és a hallgató közötti diskurzusban; alapvető feltétel tehát, hogy ők osztozzanak ezen a halmazon, illetve asszociációs hálón. Ugyanakkor egy entitás referenciájának azonosíthatósága csak ezen az adott halmazon *belül* kell, hogy fennálljon, ezért a határozottság vizsgálatakor a szemantikai kritériumok mellett a beszédhelyzetre, a pragmatikára is hivatkoznunk kell (Hawkins 1991).

⁶ Vö. Lyons 1999, főleg az 1. és a 7. fejezet. Áttekintően pl. Abbott 2004.

A referenciális azonosítás módjainak meghatározáshoz Lyons (1999) és Himmelmann (2001) modelljét egyaránt felhasználva a következő stratégiákat különítettem el (a táblázat jobb oldali oszlopában egy-egy magyar nyelvű diskurzusrészlettel illusztrálom a típusokat):

2. táblázat: a referenciális azonosítás módjai

anafora	"Nyílt egy új kávézó az utcánkban. Nincs itthon semmi, menjünk le <i>a kávézóba</i> , és nézzük meg, mit adnak enni!"
asszociatív-anafora	"Nyílt egy új kávézó az utcánkban. <i>A briós</i> egyszerűen isteni!" / " <i>A tulaj</i> három évig Japánban élt."
inherens egyediség	"Szépen süt <i>a nap</i> ." " <i>Az olasz konyhát</i> sosem fogom megenni."
situációs egyediség	"Rengeteg új kávézó nyílt <i>a városban</i> ." "Mennyibe kerül <i>a briós</i> ?"

Az inherens egyediség (amit tágabb situációs használatnak is hívnak) és situációs egyediség közös tulajdonsága, hogy nyelven kívüli azonosítást végeznek. Míg az inherensen egyedi entitások beszédhelyzettől függetlenül azonosíthatók (*nap*, *olasz konyha* a fenti példákban), addig a situációsan egyedi entitások azonosítása pontosan a situáció alapján egyértelmű: vagyis az erre a típusra hozott példák úgy helytállóak, ha a beszédhelyzet, amelyben elhangzanak ezek a megnyilatkozások, nem tetszőleges, hanem kötött: az első példa esetében a beszélgetés helyszíne vagy a beszélgetés témája csak az adott város lehet, a második példában pedig a szóban forgó briós és a beszélgetés lokalizációja megegyezik.

Az asszociatív-anafora egy komplex jelenséget takar. Ebben az esetben ugyanis a megnyilatkozást közvetlenül megelőző diskurzus vezeti be azt a pragmatikai-asszociációs hálót, amely a referenciális azonosításhoz szükséges. Az azonosítás tehát egyrészt anaforikus, másrészt a világról való (vagyis nyelven kívüli) tudásunkra is szükség van ahhoz, hogy olyan referensekre is asszociáljunk, amelyeket valójában nem említett senki. Az asszociatív-anaforát és az inherens egyediséget tehát az rokonítja, hogy a szóban forgó referens nem szerepelt korábban sem a diskurzusban, sem a közvetlen situációban, a világról való tudásunk segít az azonosításban. Megjegyzendő, hogy ez utóbbi két stratégia esetében nem használhatunk mutató névmási módosítót, amely a közvetlen azonosíthatóságot kódolja.⁷

⁷ Egyik lektorom rámutatott a magyar mutató névmási módosító egy olyan használatára, amely nem a közvetlen azonosíthatóságot, hanem valamiféle beszélői attitűdöt kódol. Bár az általa hozott példák nem egyértelműen köthetők az itt tárgyaltakhoz, de a lektor jogosan hívta fel a figyelmemet a mutató névmási módosítók speciális használatára. Ilyen például az angol beszélt változatában a hangsúlytalan *this* amely gyakran jelölhet egy olyan specifikus határozatlan referenst, amelynek fontos szerepe lesz a megjelenését követő diskurzusban (Diessel 1999: 138–139). Ebben a

Egy adott határozott kifejezés azonosításának több forrása is lehet, attól függően hogy a megnyilatkozás milyen kontextusban hangzik el. Ennek illusztrálására vegyünk egy egyszerű példát: a "Hogy van az *asszony*?" kérdésben a főnévi kifejezés referenciáját az aktuális pragmatikai paraméterek függvényében azonosítjuk. Tisztán anaforikus a stratégia, ha egy balesetről szóló hiányos beszámolót hallva tesszük fel a kérdést, amelyből kiderül, hogy két férfit és egy nőt elütöttek a ház előtt, és a férfiak könnyebb sérüléssel megúszták. Ugyanez a kérdés azonban elhangozhat egy baráti beszélgetés során, ahol a kérdező a beszélgetőpartnere feleségére utal. Ebben az esetben a határozottság szituációs egyediséget kódol, és egyben asszociatív is. Végül egy játékos felvetés: ha ugyanez a kérdés, illetve annak korabeli megfelelője a 8. században hangzott volna el egy diskurzusban, a főnévi kifejezés inherensen egyedi referenst is kódolhatott, mivel az *asszony* szó eredeti jelentése 'úrnő', 'fejedelemasszony' volt.

A kopt névelőrendszerek elemezése során Sebastian Löbner modelljét is alkalmazom, aki szemantikai elméletét a determinációra, a főnevek konceptuális lexikális alaptípusaira építi. Löbner négy fő típust állapít meg (l. 3. táblázat), ezeket a fogalmi pontosság érdekében eredeti elnevezésük alapján idézem. A "sortal nouns" osztálya prototipikus főnévtípust jelöl, ezek a főnevek bármilyen módon determinálhatók és módosíthatók. Az "individual nouns" csoportjába tartoznak a tulajdonnevek, személyes névmások, intézmények nevei és olyan elvont főnevek, amelyek egyedi referenciával bírnak az adott kontextusban. A relációs főnevek ("relational nouns") referenciáját egy másik entitás referenciájához való viszonya határozza meg, ez tipikusan egy birtokos kifejezésben realizálódik, pl. rokonságnevek, nem-egyedi részei valaminek, deverbális főnevek. Végül a funkcionális főnevek ("functional nouns") olyan relációs fogalmak, amelyek egyszersmind egyediek is (egyes rokonság- és testrésznevek, pl. *anya, fej*, illetve olyan elvont főnevek, mint pl. *ár, kor, jelentés*, stb.).

3. táblázat: "basic conceptual lexical types of nouns" (Löbner 2011)

	-U	+U
-R	sortal nouns <e,t> <i>stone, book, adjective, water</i>	individual nouns <e> <i>moon, weather, date, Maria</i>
+R	relational nouns <e,<e,t> <i>sister, leg, part, attribute</i>	functional nouns <e,e> <i>father, head, age, subject</i>

A típusokat két bináris jeggyel lehet jellemezni: a +R jegyűek inherensen relációsak, míg a +U jegyűek inherensen egyediek. A főnevekre gyakran jellemző a poliszémia, vagyis egynél több típusba is tartozhatnak, illetve a főnévi kifejezések a megnyilatkozások során rugalmasan típust tudnak váltani.

tanulmányban tehát alapvetően a mutató névmási módosító univerzálisan felismert, deiktikus és anaforikus használatát tekintjük relevánsnak.

Löbner egy korábbi tanulmányában (1985) megállapítja, hogy a +U jegyű, inherensen egyedi fogalmak szemantikai értelemben, míg a –U jegyűek pragmatikai értelemben határozottak. Későbbi, fentebb hivatkozott, munkájában már szemantikai vs. pragmatikai egyediségről, illetve kongruens vs. inkongruens határozottságról beszél. A kongruens határozottság külön jelölése szemantikai értelemben redundáns, ennek megfelelően Löbner modellje azt jósolja, hogy a szemantikai és pragmatikai egyediség nyelvtani jelölésében aszimmetria merülhet fel. Ezt a fontos összefüggést a kopt névelőrendszerek vizsgálatánál is szem előtt fogjuk tartani.

3. Határozott névelő a szaidi kopt dialektusban

Jelen tanulmányban a szaidi és bohairi dialektusok névelőrendszerét tárgyalom. Ezek a dialektusok adott történeti korszakokban szupraregionális presztízs-változatként funkcionáltak, így mind széleskörű adatoltságuk, mind nyelvészeti szempontú feldolgozottságuk miatt kiemelkednek a többi irodalmi nyelvjárás közül. A szaidi dialektus névelőhasználatát az alábbi példák segítségével tekinthetjük át.

(1)	a.	π-ρΩΜΕ p-rôme DEF:M.SG-ember 'az ember'	b.	τ-σΩΣΕ t-sôše DEF:F.SG-mező 'a mező'	c.	ñ-ρΩΜΕ/σΩΣΕ n-rôme/sôše DEF:PL-ember/mező 'az emberek/mezők'
(2)	a.	πε-ρρΟΥ pe-hroou DEF:M.SG-hang 'a hang'	b.	τε-σΖΙΜΕ te-shime DEF:F.SG-nő 'a nő'	c.	νε-σΝΗΥ ne-snêu DEF:PL-testvér 'a testvérek'

A határozott névelők mindig proklitikusak, és a következő környezetfüggő allomorfokkal rendelkeznek: egyrészt a névelő (hasonlóan a többi, itt nem tárgyalt determinánshoz) nemben és számban egyeztetést mutat a vele asszociált főnévvel, holott a főnéven magán morfológiai értelemben ezek a kategóriák nem (vagy csak kivételes esetben) jelennek meg.⁸ A névelő tehát egy egyes számú hímnemű (1a), egy egyes számú nőnemű (1b), illetve egy többes számú (1c) alakváltozattal rendelkezik. A (2) alatti ún. hosszú variánsok (**πε-**, **τε-**, **νε-**) előfordulásának alapvetően fonotaktikai oka van: szabályosan szókezdő mássalhangzó-torlódás esetén jelennek meg, azaz komplex szótagkezdet előtt. Emellett néhány lexikális kivétellel is számolnunk kell (**πε-γΟΕΙΩ** pe-uoēiš 'az

⁸ A (2c) alatti *snêu* szóalak például egy ilyen "rendhagyó", többes számú alak.

idő’, **πε-ῥοοϥ** pe-hoou ‘a nap’, **τε-ρομπε** te-rompe ‘az év’, **τε-γνοϥ** te-unou ‘az óra’, **τε-γϥη** te-ušê ‘az éjszaka’).⁹

E szabályosnak tekinthető határozott névelő mellett meglehetősen ritkán, de mégis nem elhanyagolható rendszerességgel megjelenik egy további alakváltozat, amelyet egyik jellegzetes használata alapján (l. alább) emocionális névelőnek nevezhetünk, avagy formai sajátosságára utalva, *pi*-determinációnak. Ez a determináns ugyanis a **πi-**, **†-**, **ni-** *pi-*, *ti-*, *ni-* alakokban jelenik meg. Pontos szerepe nem világos, hol névelőhöz, hol mutató névmási módosítóhoz hasonlít a viselkedése. A hagyományos nyelvtanok többnyire a mutató névelő redukált (l. 4. táblázat) formájának tekintik,¹⁰ elsőként Hans Jacob Polotsky (1957: 229–230) vizsgálta meg, és sorolta fel szisztematikusan azokat a kontextusokat, amelyekben a *pi*-determináció rendszeresen előfordul. Ezek szerint egyrészt idő és helyhatározós kifejezésekben jelenik meg kötött elemként, és ebben az esetben funkcióját tényleg a mutató névelőből lehet levezetni. Másrészt rendszeresen felbukkanó eleme a **πi-... n-οϥωτ** *pi-... n-ouōt* ‘ugyanaz a...’ kifejezésnek, amely egyfajta azonosító anafora funkcióra enged következtetni (vö. Layton (2000: §58): “insisting upon identification”). Többes számú alakja rendszeresen jelenik meg összehasonlító szerkezetek összetett prepozíciója után (**νοε n-ni** *nt^he n-ni-* ‘mint’), és végül, de nem utolsó sorban érzelmi többlet kifejezésére szolgálhat jelzős szerkezetekben (általában valamely túlzó minőségjelző jelenlétében, amely a módosított főnév csodálatra méltó vagy visszataszító voltát írja le).¹¹

A korábbi kutatásaim (Egedi 2012b) egyik alapvető korpuszaként használt, 5. századi szaidi kéziratban (P. Palau Ribes Inv. 183, Quecke 1984), amely János evangéliumának egy kopt fordítását tartalmazza, összesen kétszer fordul elő ez a névelőtípus:¹²

(3)	π-εοοϥ	π-εβολ ριτῆ	πi-οϥα	ῆ-οϥωτ [Jn 5,44]
	p-εοου	p-ebol hitm	pi-oua	n-ouōt
	DEF:M.SG-dicsőség	DEF:M.SG-től	DEF:M.SG-egy	ATTR-egyetlen
	(Hogyan tudnátok hinni ti, akik egymástól fogadtok el dicsőséget, de) ‘a dicsőséget, a mely az egyetlen egytől van’, (nem keresitek.)			

⁹ A szaidi határozott névelő alaki tulajdonságairól a következő leíró nyelvtanok számolnak be: Layton 2000: §52; Steindorff 1951: §136–139; Stern 1880: §§227–230; Till 1961: §§87–91, 94–99; Vergote 1983: §§121–122, 124–125.

¹⁰ Lambdin (1983: §30.8) *remote demonstratives*; Layton (2000: §58): *affective demonstrative*, Steindorff 1951: §89 and §136; Stern 1880: §§227; Vergote 1983: §§127–128.

¹¹ Az ún. emocionális névelő használata ritka, de nem példa nélküli. Egyes polinéz nyelvekben is használják a pozitív vagy negatív beszélői attitűd kifejezésére (vö. Himmelmann (2001: 836) szakirodalmi hivatkozásokkal).

¹² A két eseten felül a *pi*-determináció természetesen gyakran előfordul az említett, lexikálisan kötött, idő és helyhatározói kifejezésekben, pl. **επικρο n-** *e-pi-kro n-* ‘valamin túl/át’.

- (4) $\alpha\text{-}\tau\text{-}\omicron\upsilon\omega\upsilon\beta$ $\chi\epsilon$ $\pi\text{-}\rho\omega\mu\epsilon$ $\epsilon\tau\text{-}\omicron\upsilon\text{-}\mu\omicron\upsilon\tau\epsilon$ $\epsilon\rho\text{-}\tau\ \chi\epsilon$ $\bar{\iota}\zeta$ [Jn 9,11]
 a-f-ouôsb \check{c} e pi-rôme et-ou-moute ero-f \check{c} e i<êsous>s
 PST-3SG.M-felel hogy DEF:M.SG-ember REL-3PL-hív 3SG.M hogy Jézus
 ‘ő így válaszolt: (Az) az ember akit Jézusnak hívnak...’ (sarat csinált,
 megkente a szemeimet, és azt mondta nekem...)

A (3) alatti példában a *ouôt* ‘egyetlen’ kifejezést szószerinti értelmében alkalmazták, és a *pi* használatát semmi sem indokolja, hacsak nem a hangsúlyozás, az emocionális többlet. Érdekes megjegyezni, hogy egy csaknem egykorú, lükopoliszi dialektusban írt kézirat (Qau codex, Thompson 1924) párhuzamos szöveghelyén egyszerű határozott névelőt találunk.

A (4) alatti idézett mondattörredék a következő, egy vak emberhez intézett kérdésre adott válasz: „Akkor hogyan nyílt meg a szemed?” Habár a kérdés az esemény egészére vonatkozik, a felelet szerkezetileg egy ún. *cleft-sentence* a koptban, mivel a cselekmény ágensét akarja hangsúlyozni. Ebben a példában természetesnek hat a „névelő” mutató névmási fordítása, és egy későbbi szaidi szövegváltozatban ténylegesen mutató névelő áll ezen a helyen.

Az alábbi táblázat összefoglalóan mutatja be a szaidi dialektus határozott determinánsait, köztük a mutató névmási módosítót és a névmási birtokost kódoló birtokos névelőt is. Ezek a determinánsok abban az értelemben alkotnak egy természetes osztályt, hogy mind határozott leírást eredményeznek, és kölcsönösen kizárják egymást.

4. táblázat: Determinánsok a szaidi dialektusban

	SG.M	SG.F	PL
Határozott névelő	p- / pe-	t- / te-	n- / ne-
Emocionális / mutató névelő?	pi-	ti-	ni-
Mutató névelő	pei-	tei-	nei-
Birtokos névelő	pef-	tef-	nef-

A névelő vizsgálatának szempontjából az első két sor releváns, hiszen ezek tekinthetők egyszerű határozott névelőnek, amelyek nem kódolnak rámutatást, és nem vezetnek be névmási birtokost. Az ún. emocionális névelő használata, amint láttuk, heterogén, és csak bizonyos előfordulásaiban áll közel a mutató névelő funkciójához. Fontos azonban előrevetíteni, hogy az alábbiakban tárgyalandó bohairi dialektusban a szaidi emocionális névelővel formailag teljesen megegyező *pi*-determinánssor egyértelműen névelőnek tekinthető.

4. Határozott névelő a bohairi kopt dialektusban

A bohairi dialektus mutató és birtokos névelőinek használata (l. az 5. táblázat alsó két sorában) nem mutat eltérést a megfelelő szaidi determinánsok használatától. A bohairiban azonban egy ténylegesen *kettős névelőrendszer* dokumentálható, amely több-kevesebb következetességgel azt is kódolja, hogy az érintett főnévi kifejezés referenciája milyen módon azonosítható.

5. táblázat: Determinánsok a bohairi dialektusban

	SG.M	SG.F	PL
Gyenge névelő	p- / p ^h -	t- / t ^h -	nen-
Erős névelő	pi-	ti-	ni-
Mutató névelő	pai-	tai-	nai-
Birtokos névelő	pef-	tef-	nef-

A táblázat első két sorában feltüntetett alakokat hagyományosan gyenge és erős névelőnek nevezik. Ezek közül az első felel meg alakilag a szaidi határozott névelőknek, azzal a különbséggel, hogy egyrészt itt hiányzik a hosszabb alakvariáns (*pe-*, *te-*, *ne-*), másrészt a bohairi kéziratok elég következetesen jelölték a gyenge névelő szonoránsok előtti hehezetes ejtését.¹³

Megfigyelhető azonban a fentieknél egy sokkal lényegesebb különbség is: a többes számú gyenge névelő alakja és a rá vonatkozó előfordulási megszorítások, melynek következtében ez az elem több szempontból is "kilóg a sorból". Rövid *n-* egyáltalán nem adathozható, és a táblázatban szereplő *nen-* csak birtokos szerkezeteken belül, a birtokszón jelenik meg. Minden más esetben a *ni-* használatos, vagyis önálló, birtokviszonyban nem álló többes számú főnévi kifejezésben csak az erős névelő jelenik meg. Erre az aszimmetriára alább még visszatérünk, de már az idézett példákban szemléltetjük: az (5c) alatt illusztrált többes számú gyenge névelő birtokos bővítményével együtt szerepel.

- (5) a. **π-ΙΟΜ** b. **τ-ϕε** c. **ΝΕΝ-ϞΗΡΙ** **Ν-ΑΒΡΑΑΜ**[Jn 8,39]
 p-ιom t-p^he nen-šêri n-abraam [Jn 8,39]
 DEF:M.SG-tenger DEF:F.SG-ég DEF:PL-fíú POSS-Ábrahám
 ‘a tenger’ ‘az ég’ ‘Ábrahám fiai’
- (6) a. **π-ΡΩΜΙ** b. **†-ϞΙΜΙ** c. **ΝΙ-ΡΩΜΙ**
 pi-rômi ti-shimi ni-rômi
 DEF:M.SG-ember DEF:F.SG-nő DEF:PL-ember
 ‘az ember’ ‘a nő’ ‘az emberek’

Leo Depuydt (1985: 51) szerint a két névelősor nem tanulmányozható a birtokos szerkezetektől függetlenül, mivel alapvetően a birtokos kötőelemtől (**n-** v. **nte-**) függ, hogy milyen determinánst kap a birtokszó. Ez az állítás azonban túláltalánosít. Valójában a kétféle birtokos szerkezet közül csak az egyik használata kötött. Az **n-** kötőelemet tartalmazó birtokos szerkezet csak elidegeníthetetlen birtokviszony esetén alkalmazható, vagyis kizárólag

¹³ A bohairi névelőkkel foglalkozó legfontosabb tanulmányok és nyelvtanfejezetek a következők: Stern 1880: §227, Mallon 1907 §§42–44; Polotsky 1968: 243; Depuydt 1985; Shisha-Halevy 1994, 2007: 430–447.

inherensen relációs főnevekkel fordul elő. A névelősorok szempontjából nézve ez azt jelenti, hogy a gyenge névelő mindkét birtokos szerkezetben megjelenhet, de a kötöttebb (N- birtokos) mintában *csak a gyenge névelő* jelenhet meg a birtokszón (vö. Egedi 2012a és 2012b).

A kétféle névelő funkcionális megoszlásának magyarázatára természetesen születtek javaslatok a bohairi dialektussal foglalkozó nyelvtani leírásokban. Mivel a legkorábbi definíciók több mint egy évszázaddal ezelőtt születtek, és kopt nyelvészeti terminológia ma sem egységes, ezért az alábbi, 6. táblázatban az eredeti definíciókat idézem. A táblázat kiértékelését egy a szemantikai és pragmatikai határozottság megkülönböztetésén alapuló új javaslat bemutatása követi. Mivel a funkcionális eloszlás kiragadott példákon nem igazán illusztrálható, egy összefüggő szövegrészlet és az abban adathozható névelők viselkedésének vizsgálata szolgál majd a javaslat alátámasztására.

6. táblázat

	gyenge névelő	erős névelő
Stern (1880: §227)	“(…) hat der schwächere artikel gewöhnlich eine allgemein bestimmende bedeutung, und findet daher vor generischen und abstracten begriffen seine anwendung”	“(…) hat der starke artikel eine vereinzelt und unterscheidend bestimmende bedeutung”
Mallon (1907: §42)	“détermine d'une manière moins précise; il se place devant les noms génériques ou abstraits et devant les noms d'êtres uniques”	“détermine avec plus de précision, il indique un individu en particulier”
Polotsky (1968: 243)	‘generically’	‘individual’
Depuydt (1985: 59)	“- the indication of unique beings, - the generic use, - the use ‘par excellence’ (e.g. the river), which all derive from the basic notion of indicating one element of a genus as the representative of the entire genus”	<i>elfogadja a korábbi definíciókat</i>
Shisha-Halevy (1994: 233-234) és (2007: 389, 392)	“the genus or class naming determination” “the determinator is deictically inert, non-phoric, properizing” --- “non-cohesive, pure actualization designative or naming article”	“deictic, cohesive specifying article” “characterizes the noun as familiar and of high specificity”

A korai szerzők úgy ragadják meg a különbséget, hogy a gyenge névelő „általánosan”, vagy „kevésbé pontosan determinál”, míg a az erős névelő „elkülönítően”, „nagyobb pontossággal determinál”. Már ők is felhívják a figyelmet arra, hogy a gyenge névelő gyakran áll generikus és elvont főnevekkel, illetve már Mallon definíciójában megjelenik az egyediség fogalma, amire jelen tanulmányban is gyakran hivatkozunk. Ariel Shisha-Halevy saját bonyolult terminológiájával próbál rávilágítani a különbségre; az ő megállapításai közül a gyenge névelő nem-forikus jellegének hangsúlyozását emelném ki.

A 2. fejezetben ismertetett szemantikai és pragmatikai modelleket alkalmazva és a bohairi adatok tükrében a következő egységes magyarázatot javaslom a névelők funkcionális megoszlására. A bohairi gyenge névelő az egyediséget kódolja. Gyenge névelőt találunk tehát az inherensen egyedi főnévi kifejezésekkel, és az ezekkel szemantikai értelemben rokon, absztrakt fogalmak (pl. *halál*, *igazság*) mellett. Gyenge névelő determinálja a generikus olvasatú főnévi kifejezéseket is, ami azzal magyarázható, hogy a fajtajelölő kifejezésekhez rendszerint egzisztenciális preszuppozíció társul. Ezzel szemben az erős névelő egyfajta anaforikus névelő, vagyis a kontextusfüggő azonosíthatóságot kódolja. Erős névelő áll minden olyan esetben, amikor egy főnévi kifejezés referenciája csak az adott beszédhelyzetben vagy szövegkörnyezetben azonosítható, vagyis az erős névelő pragmatikai határozottságot kódol anaforikus és asszociatív-anaforikus funkcióban.

A két névelő használata számos esetben átfedést mutat, ami egy első látásra rendszertelen ingadozást eredményez, hiszen adott főnév mellett hol ez, hol az a névelő jelenik meg a szövegekben. Az átfedés azonban abból adódik, hogy a gyenge névelő használata szemantikai kritériumok alapján határozható meg, míg az erős névelő használatát pragmatikai kritériumok mentén definiáljuk. Erre a nagyon fontos kettős megközelítésre alább még visszatérünk, de előbb meg kell válaszolni néhány alapvető kérdést a bohairi névelők viselkedésével kapcsolatban.

Honnan tudjuk hogy egy anaforikusságra specializálódott *pi*-névelősor valójában nem egy mutató névmási elem? Történetileg tagadhatatlanul egy mutató névmási módosítóból vezethető le az alakja, és a vele formailag tökéletesen megegyező szaidi determináns több funkciójában is inkább emlékeztet egy speciálisan használt mutató névelőre. Erre a kérdésre a bohairi erős névelő asszociatív-anaforikus használatában keresendő a válasz. Ahogy korábban megállapítottuk, nemcsak az inherens egyediség, hanem az asszociatív-anafora interpretálásánál is a világról való tudásunk segít a referenciális azonosításban, hiszen a kérdéses referens nem szerepelt korábban a diskurzusban, és nincs jelen a közvetlen szituációban. Ez utóbbi körülményekből pedig univerzális szabályként adódik, hogy mutató névmási elemek nem determinálhatják az ilyen diskurzuserferenseket. Az alábbi kopt evangéliumi

részlet¹⁴ közvetlen szövegelőzményében Lázár halálhírét hozzák Jézusnak, aki a helyszínre siet. A sír jelentésű kopt főnév erős névelővel áll a szövegben, bár korábban senki sem említette ezt az objektumot. Nyilvánvalóan egy asszociatív-anaforikus használat állunk szemben, hiszen a világról való tudásunk alapján – illetve a szöveg megfogalmazójának a világról való tudása alapján – az emberek haláluk után eltemetnek, optimális esetben egy épített sírba. A mutató névmási értelmezés viszont egyértelműen kizárható.

(7) ⲁϥ	ⲃⲉ	ⲛⲭⲉ	ⲓⲏ̄	ⲁϥⲭⲉⲙϥ	ⲉⲁϥⲟϣⲱ
a-f-i	de	nče	iê<sous>s	a-f-čem-f	e-a-f-ouô
PST-3SG-jön	PRT	ti.	Jézus	PST-3SG-talál-3SG	SBRD.PST-3SG-befejez
ⲉϥⲉⲣⲃ̄		ⲛⲛⲉⲗⲟⲟϥ		ⲫⲉⲛ-ⲡⲓ-ⲙⲗⲁϥ	[Jn 11,17]
e-f-er-4		n-n-ehoo		xen-pi-mhau	
SBRD-3SG-csinál-4		PART-DEF:PL-nap		bAn-DEF:M.SG-sír	
‘Eljött tehát Jézus (ti. Beteniába), és úgy találta, hogy az már négy napja a sírban volt.’					

A másik probléma, amire érdemes kitérnünk a többes számú névelők aszimmetrikus viselkedése. Löbner (2011) modelljében (l. 3. táblázat) az inherensen egyedi és az inherensen relációs főnevek közös metszetében található a funkcionális fogalmak osztálya. Ide tartoznak azok a főnevek, illetve fogalomtípusok, amelyek nemcsak relációsak, de szemantikai értelemben egyediek is. Nem meglepő tehát, hogy az inherensen egyediként jellemzett bohairi gyenge névelő gyakran előfordul birtokos szerkezetek alaptagjaként. Az is megfigyelhető azonban, hogy a gyenge névelő rendszeresen megjelenik birtokos szerkezetekben akkor is, ha nem inherensen egyedi fogalmat determinál. Vagyis úgy tűnik, hogy a szemantikai kritériumok alapján megfogalmazott definíciókat kiterjeszthetjük a következőképpen: a bohairi gyenge névelő az inherensen egyedi és az inherensen relációs főnevek mellett áll.

A többes számú névelő aszimmetrikus viselkedése e kiterjesztett definíció értelmében már könnyen levezethető. Mint fentebb rámutattunk, a többes számú gyenge névelő csak a birtokszón jelenik meg, vagyis birtokos szerkezeten kívül nem adatolható. Ez azt jelenti, hogy szabályosan megjelenik az inherensen relációs főnevekkel, de nem jelenik meg az inherensen egyedi (ámde nem relációs) főnevekkel, mivel az inherensen egyedi entitások értelemszerűen egyes számban állnak.

A nyelvi valóság, vagyis a kopt kéziratok névelőhasználata, persze sokkal kuszább képet mutat, mint ahogy azt e szépen rendszerbe foglalt osztályozás alapján várnánk. Ha minden relációs főnév kötelezően gyenge névelővel állna, akkor ez a névelőtípus sokkal nagyobb arányban fordulna elő a

¹⁴ A bohairi példák forrása: Papyrus Bodmer III (Kasser 1958).

szövegekben. A látszólagos következetlenségnek vagy ingadozásnak az oka abban keresendő, hogy ami szemantikai értelemben relációs vagy egyedi fogalom, az a konkrét beszédhelyzetben / szövegekörnyezetben (vagyis pragmatikai értelemben) könnyen lehet anaforikus vagy asszociatív-anaforikus. Vegyünk példának egy hosszabb bibliai idézetet, ahol ezek az összefüggések jobban kimutathatók. Kiemelt példák izolált vizsgálata ugyanis a referencialitás szempontjából nem elégséges. A (8) alatti evangéliumi idézet a Bodmer III. papiruszból jó tesztkörnyezetet biztosít a főnévi kifejezések vizsgálatára: viszonylag rövid szakaszon belül a számunkra érdekes típusok sorra előkerülnek (a részletes glosszázástól ezúttal eltekintek, az érintett főnévi kifejezéseket aláhúzással emeltem ki mind a kopt szövegben, mind a magyar fordításban).

(8) ΕΤΑΡΟΥΖΙ ΔΕ ΨΩΠΙ ΑΝΕΓΜΑΘΗΤΗΣ ΕΙ ΕΖΡΗΙ ΕΦΙΟΜ · ΑΥΛΛΗΙ ΕΥΧΟΙ
 ΑΥΨΕ ΕΠΑΤ ΜΠΙΟΜ ΕΚΑΦΑΡΝΑΟΥΜ ΝΕΛΤΧΕΜΤΣ ΟΥΨ ΕΣΨΩΠΠΕ
 ΝΕΜΠΑΤΕΪΗΣ ἰ ΖΑΡΨΟΥΠΕ · ΝΕΛΠΙΟΜ ΔΕ ΤΨΟΥΝ ΕΨΩΠΠΕ
 ΝΤΕΝΟΥΧΙΝΝΙϸΙ ΝΤΕΥΝΙΨῪ ΝΗΟΥ · ΕΤΑΥ<ΟΥ>ΕΙ ΕΒΟΛ
 ΝΚΕΝΣΤΑϸΙΟΝ ΙΕ λ · ΑΥΝΑΥ ΕΪΗΣ ΕΦΜΩΠΙ ΖΙΧΕΝΠΙΟΜ ΕΛΦΩΝΤ
 ΕΠΧΟΙ · ΑΥΕΡΖΟῪ · ΝΕΟϸ ΔΕ ΠΕΧΑϸ ΝΨΟΥ ΧΕΑΝΟΚΠΕ ΜΠΕΡΕΡΖΟῪ
 · ΝΑΥ<ΟΥ>Ψ ΔΕΠΕ ΕΨΟΠϸ ΕΡΨΟΥ ΕΠΙΧΟΙ ΣΑΤΟῪ ΑΠΙΧΟΙ ΜΟΝΙ
 ΕΠΧΡΟ ΕΠΜΑ [ΕΝΑΥ]ΝΑΖΨΑ ΕΡΟϸ

“¹⁶Amikor beesteledett, tanítványai lementek a tengerhez, ¹⁷hajóra szálltak, és átmentek a tenger túloldalára, Kafarnaumba. A sötétség leszállt, és még mindig nem jött (vissza) hozzájuk Jézus; ¹⁸a tenger pedig nagy szél fújásától háborgott. ¹⁹Amikor eltávolodtak huszonöt vagy harminc futamnyira, meglátták Jézust ahogy a tengeren jár, és közeledik a hajóhoz. Megréműltek, ²⁰de ő így szólt hozzájuk: „Én vagyok, ne féljete!” ²¹Ekkor fel akarták venni a hajóra, de a hajó egyszeriben odaért a partra, a helyre ahová tartottak.” [Jn 6,16-21]

Az alábbiakban a névelővel ellátott főnévi kifejezések listája következik, átírással és fordítással, illetve a referenciális azonosítás módjának meghatározásával. Ez utóbbinak természetesen csak az egyes kifejezések szövegekörnyezetben elfoglalt helye alapján van értelme.

ΦΙΟΜ	p ^h -iom	‘a tenger’	első említés, de egyedi referencia	✓
ΟΥΧΟΙ	ou-čoi	‘egy hajó’	első említés, új referens	✓
ΠΙΟΜ	pi-iom	‘a tenger’	egyedi referencia, de anaforikus	!
ΤΧΕΜΤΣ	t-k ^h emts	‘a sötétség’	absztrakt, egyedi referencia	✓
ΠΙΟΜ	pi-iom	‘a tenger’	egyedi referencia, de anaforikus	!
ΠΙΟΜ	pi-iom	‘a tenger’	egyedi referencia, de anaforikus	!
ΠΧΟΙ	p-čoi	‘a hajó’,	anaforikus	?
ΠΙΧΟΙ	pi-čoi	‘a hajó’,	anaforikus	✓
ΠΙΧΟΙ	pi-čoi	‘a hajó’	anaforikus	✓
ΠΧΡΟ	p-k ^h ro	‘a part’,	relációs	✓
ΠΜΑ	pi-ma	‘a hely’	kataforikus	✓

A felkiáltójellel megjelölt esetek azok, ahol az anaforikus használat felülírja a gyenge névelő használatát. A „tenger” kifejezés első említésekor még gyenge névelővel áll, majd következetesen erős névelőt kap második, harmadik és negyedik előfordulásában, mivel a főnévi kifejezés lexiko-szemantikai alaptípusát felülírja az anaforikus használat. A „hajó” referenciája nem inherensen egyedi, így miután egy határozatlan névelővel bevezettük a diskurzusba, az ezt követő mondatokban már erős névelővel áll. Az egyetlen kivétel, amit problematikussága miatt kérdőjellel jelöltem, a Jn 6,19 alatt megjelenő adat: a „hajó” főnév itt gyenge névelővel áll, amit sem inherens egyediség, sem egy birtokos jelenléte nem indokol, és az itt javasolt keretben nem tudok számot adni a jelenségről. Tekintve az amúgy „szabályosan” viselkedő determinánsok többségét, ilyen esetekben az íráshiba lehetősége is felmerül. Mint bármely holt nyelv esetében, itt is érvényesül az a megszorítás, hogy az általánosítások, hipotézisek statisztikai adatokkal alátámaszthatók ugyan, de nem tesztelhetők. A kopt esetében pedig annotált elektronikus korpuszok hiányában egyelőre még statisztikai módszerek sem alkalmazhatók.

Végül érdemes megjegyezni, hogy, még ha ki is mutathatók bizonyos univerzális egyezések, a lexikális fogalmak osztályai között nyelvenként jelentős eltérések is mutatkozhatnak. Például a relációs főnevek tekintetében elég nagy variáció tapasztalható az egyes nyelvek között, mi több, akár adott nyelven belül is megfigyelhetők ingadozások. Inkább egyfajta prototipikusság érvényesül a főnevek osztályba sorolódásánál, illetve egyes kifejezések lexikalizálódnak egy típusban, míg mások könnyebben típust váltanak. Ráadásul minden szemantikai értelemben relációs fogalomra igaz, hogy a konkrét beszédhelyzetben / szöveg-környezetben, vagyis pragmatikai értelemben, szükségszerűen asszociatív-anaforikus. A bohairi névelőhasználatra megfogalmazott feltételek alapján tehát elvileg mindkét névelő megjelenhet mellettük.

Mindezek alapján végső következtetésként tehát egy egyirányú szabály fogalmazható meg: a gyenge névelő csak inherensen egyedi vagy relációs/funkcionális főnevek mellett jelenik meg, míg az erős névelő, anaforikus természete miatt, gyakorlatilag mindenhol, beleértve a gyenge névelő lehetséges környezeteit is.

5. Összehasonlító-tipológiai kitekintés

A kettős rendszerek jelensége, azaz kétféle határozott névelő párhuzamos használata egyazon nyelvben, nem példanélküli, bár meglehetősen ritka. Christopher Lyons, a határozottság témakörének szentelt monográfiájában megjegyzi (1999: 53–54), hogy egyes nyelvekben két névelő is adatható, és ezek a határozottság mezőjét tipikusan anaforikus és nem-anaforikus részre osztják fel. Számos esettanulmány foglalkozott ilyen kettős rendszerekkel; több germán nyelvvaltozatban (pl. a német számos nyelvjárásában) kimutattak egy gyenge és egy erős névelőt. Gyakran ugyanannak a névelőnek a teljes és redukált formájú változatáról van szó. Himmelmann (1997: 54–55) a Rajnavidéki dialektusokkal és az északi fríz dialektussal foglalkozott ilyen

szempontból, Rebekka Studler disszertációja (2011) a svájci némettel, Alexandra Simonenko (*megj. alatt*) az osztrák-bajor dialektussal. Schroeder (2006) az Északi-tenger környékén beszélt alnémet dialektusokban kimutatta, hogy az oppozíció csak a prepozíciós kifejezéseken belül jelentkezik: a névelő teljes és enklitikus formája, illetve teljes elmaradása között az a különbség, hogy a főnév anaforikus, egyedi referenciájú és azon belül szűkebb vagy tágabb szituációs értelemben egyedi-e.

A kopt névelőhasználat tárgyalása kapcsán azonban nemcsak kétféle névelő együttes használatát érdemes megemlíteni. Vannak nyelvek, amelyek egy névelővel rendelkeznek, de ez a névelő kizárólag a pragmatikai egyediséget/határozottságot jelöli. Ahogy fentebb említettük, Löbner elmélete megjósolja ezt a fajta aszimmetriát a szemantikai és pragmatikai határozottság nyelvtani jelölése között, mivel a kongruens határozottság (szemantikai egyediség) külön jelölése tulajdonképpen redundáns.

Végül, de nem utolsó sorban, a történeti szempont bevonása is rendkívül izgalmas adalékokkal szolgálhat egy általános névelőtípológiához: úgy tűnik, hogy ha egy nyelvben kialakul a határozott névelő használata, akkor első lépcsőként tipikusan csak a pragmatikai határozottság jelölésére grammatikalizálódik. Ez a hipotézis még nem nyert alapos és minden részletre kiterjedő bizonyítást, de már születtek esettanulmányok, amelyek „fiatal” névelők viselkedésével foglalkoznak, és ezt tűnnek alátámasztani. Czardybon (2012) egy mutató névmási elemet névelőként elemez a lengyel felső-sziléziai dialektusában, de kimutatja, hogy ez a determináns nem jelenhet meg az inherensen egyedi és funkcionális fogalmak mellett. Breu (2004) és Scholze (2012) hasonló összefüggéseket mutat ki a felső szorb dialektusban (Kelet-Németországban beszélt szláv nyelvváltozat), illetve az ómagyar határozott névelő korai használata és terjedése is hasonló mintát mutat (Egedi 2013). Vannak nyelvek amelyekben egy teljes *névelőciklus* is kimutatható: az eredeti határozott névelő először kötött formává válik, majd megjelenik mellette egy új szabadon álló névelő (amely az eredeti névelőhöz hasonlóan szintén mutató névmási módosítóból ered). Így olyan rendszerek is kialakulhatnak, ahol az egyszeres jelölés áll szemben a dupla jelöléssel, mint például a svédben, ahol az egyszeres jelölés a kongruens határozottságot (szemantikai egyediséget) jelöli, míg az új, dupla jelölés a pragmatikai határozottságot kódolja (vö. Schroeder 2006: 564). A régi, de morfológiailag kötöttebb és az új, szabadon álló determinánsnak nem feltétlenül kell egyszerre megjelennie, fel is oszthatják egymás között a szemantikai/pragmatikai mezőt. Ha fenti elemzésem a bohairi dialektus névelőhasználatára helytállónak bizonyul, akkor a kopt nyelv pont ez utóbbi típusra szolgáltathat példát.

Hivatkozások

Abbott, Barbara 2004. Definiteness and Indefiniteness. In: Laurence R. Horn – Gregory Ward (szerk.): *The Handbook of Pragmatics*. Blackwell Publishing. Oxford. 122–149.

- Atiya, Aziz S. (szerk.) 1991. *The Coptic Encyclopedia*. Vol. 8. Macmillan. New York.
- Breu, Walter 2004. Der definite Artikel in der obersorbischen Umgangssprache. In: Marion Krause – Christian Sappok (szerk.): *Slavistische Linguistik 2002*. München: Otto Sagner, 9–57.
- Černý, Jaroslav – Sarah I. Groll 1978. *A Late Egyptian Grammar*. 2. kiadás. Biblical Institute Press. Roma.
- Czardybon, Adrian 2012. The definite article in the Upper Silesian dialect of Polish. Talk given at the Workshop on "Semantic and Typological Perspectives on Definites", Düsseldorf, Germany (2012.06.01)
- Depuydt, Leo 1985. The double definite article in Bohairic. *Enchoria* 13. 51–63
- Diessel, Holger 1999. *Demonstratives. Form, Function, and Grammaticalization*. Typological Studies in Language 42. John Benjamins. Amsterdam.
- Egedi, Barbara 2012a. Birtokos szerkezetek a korai kopt dialektusokban. In: É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.): *Nyelvelmélet és dialektológia 2*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Piliscsaba. 34–54.
- Egedi, Barbara 2012b. *Coptic noun phrases*. Doktori értekezés. ELTE BTK.
- Egedi, Barbara 2013. Grammatical encoding of referentiality in the history of Hungarian In: Anna G. Ramat – Caterina Mauri – Piera Molinelli (szerk.): *Synchrony and Diachrony: a Dynamic Interface*. John Benjamins. Amsterdam. 367–390.
- Erman, Adolf. 1933. *Neuägyptische Grammatik*. 2. Aufl. Leipzig.
- Funk, Wolf-Peter 1988. Dialects wanting homes: a numerical approach to the early varieties of Coptic. In Fisiak, J. (szerk.) *Historical Dialectology: Regional and Social*. Trends in Linguistics Studies and Monographs 37. Mouton de Gruyter. Berlin. 149–192.
- Gardiner, Alan H. 1957. *Egyptian Grammar Being an Introduction to the Study of Hieroglyphs*. 3. kiadás. Griffith Institute, Ashmolean Museum. Oxford.
- Hawkins John A. 1991. On (in)definite articles: implicatures and ungrammaticality prediction. *Journal of Linguistics* 27: 405–422.
- Himmelman, Nikolaus P. 1997. *Deiktion, Artikel, Nominalphrase: zur Emergenz syntaktischer Struktur*. Linguistischer Arbeiten 362. Niemayer. Tübinger.
- Himmelman, Nikolaus P. 2001. Articles. In: Martin Haspelmath et al. (szerk.): *Language Typology and Language Universals*. Handbücher der Sprach und Kommunikationswissenschaft. Volume 20.1. Walter de Gruyter. Berlin – New York. 831–841.
- Junge, Friedrich 1996. *Einführung in die Grammatik des Neuägyptischen*. Harrassowitz. Wiesbaden.
- Kahle, Paul E. 1954. *Bala'izah. Coptic Texts from from Deir el-Bala'izah in Upper Egypt*. Oxford University Press. London.

- Kasser, Rodolphe 1958. *Papyrus Bodmer III. Evangile de Jean et Genese I-IV,2 bohairique* Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium 177–178. Louvain.
- Kasser, Rodolphe 1991. Dialects, grouping and major groups of. In Aziz S. Atiya (szerk.): *The Coptic Encyclopedia*. Vol. 8. Macmillan. New York. 97–101.
- Lambdin, Thomas O. 1983. *Introduction to Sahidic Coptic*. Mercer University Press. Macon.
- Layton, Bentley 2000. *A Coptic Grammar with Chrestomathy and Glossary. Sahidic Dialect*. Harrassowitz. Wiesbaden.
- Loprieno, Antonio 1980. Osservazioni sullo sviluppo dell'articolo in egiziano e nelle lingue semitiche. *Oriens Antiquus* 19: 1–27.
- Loprieno, Antonio 1995. *Ancient Egyptian. A linguistic Introduction*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Löbner, Sebastian 1985. Definites. *Journal of Semantics* 4: 279–326.
- Löbner, Sebastian 2011. Concept types and determination. *Journal of Semantics* 28: 279–333.
- Lyons, Christopher 1999. *Definiteness*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Malaise, Michel – Jean Winand 1999. *Grammaire raisonnée de l'égyptien classique*. Liège, Centre Informatique de Philosophie et Lettres
- Mallon, Alexis 1907. *Grammaire copte avec bibliographie, chrestomathie et vocabulaire*. 2. kiadás. Beyrouth: Imprimerie Catholique.
- Polotsky, Hans J. 1957. Review of W. C. Till, *Koptische Grammatik (saïdischer Dialekt)*. *Orientalistische Literaturzeitung* 52: 219–234.
- Polotsky, Hans J. 1968. The 'Weak' Plural Article in Bohairic. *Journal of Egyptian Archaeology* 54: 243–245.
- Quecke, Hans 1984. *Das Johannesevangelium saïdisch. Text der Handschrift PPalau Rib. Inv.-Nr. 183 mit den Varianten der Handschriften 813 und 814 der Chester Beatty Library und der Handschrift M 569*. Papyrologica Castroriviana. Roma.
- Scholze, Lenka 2012. On the grammaticalization of the definite article in Colloquial Upper Sorbian (CUS). In: Björn Wiemer – Bernhard Wälchli – Björn Hansen (szerk.): *Grammatical Replication and Borrowability in Language Contact*. Mouton de Gruyter. Berlin. 323–353.
- Schroeder, Christoph 2006. Articles and article systems in some areas of Europe. In: Giuliano Bernini – Marcia L. Schwartz (szerk.): *Pragmatic Organization of Discourse in the Languages of Europe*. Mouton de Gruyter. Berlin. 545–611.
- Shisha-Halevy, Ariel 1994. Pluridimensional Oppositions: Three Case Studies in Scripture (Pentateuch) Bohairic. In: Soren Giversen – Martin Krause – Peter Nagel (szerk.): *Coptology: Past, Present and Future*. *Studies in Honour of Rodolphe Kasser*. Orientalia Lovaniensia Analecta 61. Peeters. Leuven. 225–247.

- Shisha-Halevy, Ariel 2007. *Topics in Coptic Syntax: Structural Studies in the Bohairic Dialect*. Orientalia Lovaniensia Analecta 160. Peeters. Leuven.
- Simonenko, Alexandra (*megjelenés előtt*): Semantics of DP islands. In: *Proceedings of the 19th Amsterdam Colloquium*.
- Steindorff, Georg 1951. *Lehrbuch der koptischen Grammatik*. Chicago – London.
- Stern, Ludwig 1880. *Koptische Grammatik*. T. O. Weigel Verlag. Leipzig.
- Studler, Rebekka 2011. *Artikelparadigmen. Form, Funktion und syntaktisch-semantische Analyse von definiten Determinierern im Schweizerdeutschen*. Doktori értekezés. Universität Zürich.
- Thompson, Sir Herbert 1924. *The Gospel of St. John according to the Earliest Coptic Manuscript*. British School of Archaeology in Egypt/Bernard Quaritch. London.
- Till, Walter C. 1961. *Koptische Grammatik (Säidischer Dialekt)*. 2. Aufl. VEB Enzyklopädie Verlag. Leipzig.
- Vergote, Jozef 1973. *Grammaire Copte. Ia. Introduction, Phonétique et phonologie, morphologie synthématique (structure des sémantèmes) Partie synchronique*. Peeters. Louvain.
- Vergote, Jozef 1983. *Grammaire Copte. IIa. Morphologie syntagmatique. Syntaxe. Partie synchronique*. Peeters. Leuven.
- Worrell, William H. 1934. *Coptic sounds*. University of Michigan studies, humanistic series 26. Ann Arbor.

Egedi Barbara

MTA Nyelvtudományi Intézet

egedib@yahoo.com